

Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid

Av Karin Andersson

1. Inledning

Kalmarkust – en milsbred sträcka bördig åkermark av kalkrik lera på sandstensbotten. Lösa mindre block av sandsten i markytan. Innanför slätten skogsbygd på blockmark med många kärr och sjöar. Åar och rullstensåsar i sydöstlig riktning mot havet. Vid kusten många skyddade hamnlägen (fig 1).

Ett område med naturliga möjligheter för åkerbruk, jakt och fiske, bra beten för boskap och tillgång på myrmalm, som tidigt utvanns och under medeltiden blev en av Kalmars viktigare exportprodukter.

Men, också ett utsatt område, nära danska gränsen och med en lång kuststräcka, öppen mot havets faror. Nära intill kusten gick den urgamla segelleden norrut – handelsled och korstågsled. En mycket stor del av all samfärdsel mellan Västeuropa och övre Östersjön torde ha passerat Kalmarsund under tidig medeltid (1). Säkerligen har befolkningen under ständigt återkommande ofärdstider, med berättigad oro följt de många seglatserna och fruktat de nattliga landstigningarna.

Skattfynden i Möre vittnar påtagligt om oroliga tider, när det har gällt att snabbt sätta sig själv och sin egendom i säkerhet. Från Voxtorp finns 2 vikingatida skattfynd av arabiska mynt, från Hossmo en 1000-tals myntskatt av västeuropeiska silvermynt och sönderhackade smycken, från Arby ett hundratal silvermynt

»från sverkerska och erikska kungarnas tid«, från Dörby, i rester av ett oxhorn, en stor samling silver-smycken och närmare 4000 mynt av silver från 1100- och 1200-talen, från Ryssby en 1100-talsskatt av 1 engelskt och 9 tyska mynt, fragment av en örring och diverse bitsilver och från Åby, intill kyrkan, 30 silverpenningar präglade för ärkebiskop Absalon (1177-1201) (2).

Bygderna längs med åarna har tidigt varit befolkade. Särskilt trakterna intill Hagby- och Ljungbyåarna uppvisar rika fynd från yngre järnålder och tycks ha spelat en betydelsefull roll under medeltidens äldsta skeden.

Hagby, mitt i den rikaste jordbruksbygden, har troligen tidigt varit en viktig hamn och mötesplats (3). Till Hagby knyts också legender om den helige Sigfrids landsstigning och mission (4).

I Ljungbyåns övre lopp finns stora vikingatida gravfält. Hossmo vid åns mynning har av allt att döma varit en föregångare till Kalmar som marknad och boplatz (5). Där fanns under tidig medeltid en husaby, d.v.s. en kungsgård under Uppsala öd, som före 1178 tycks ha överlåtits till linköpingsbiskopen (6). Denne skulle senare under medeltiden komma att behärska praktiskt taget hela Ljungbyåns lopp. Vid dess övre del låg »Kumlamadha bygd«, där hans största samlade godsinnahav i Möre härad var beläget (7).

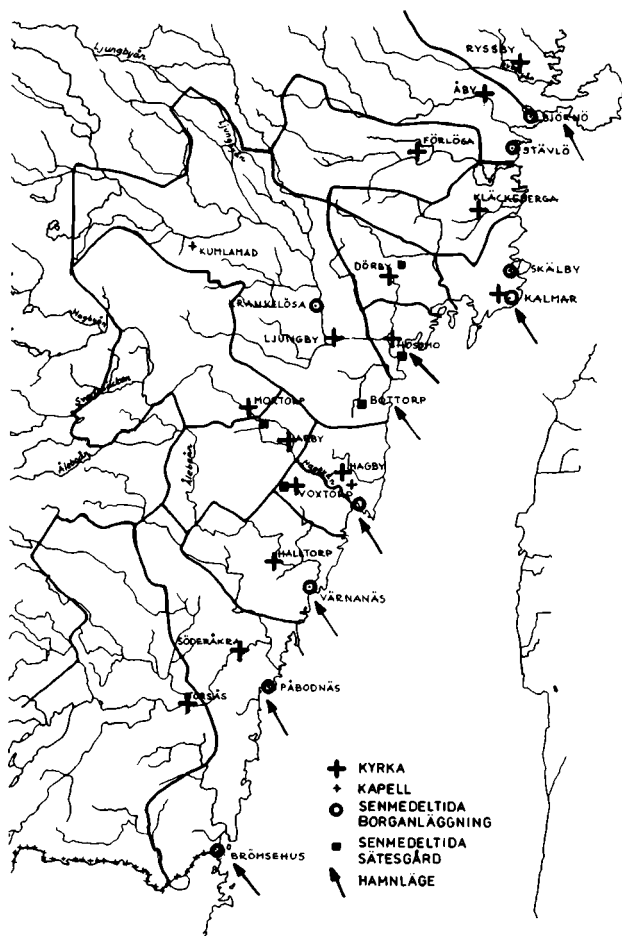

Fig 1. Karta över kalmarkusten med angivande av kyrkornas lägen, sockengränser, senmedeltida sätsgårdar och befästningar samt hamnlägen.

Till Kumlamads kapell knyts traditioner om S:t Sigfrids mission (8).

Hur markägandet i området i övrigt var fördelat under äldre medeltid är naturligtvis mycket svårge-nomskådat. Under senmedeltid fanns bevisligen ett

stort antal sätsgårdar samt befästa borganläggningar i kusttrakterna (fig 1). Många av dem torde ha rötter i tidig medeltid (9).

De olika bygderna har troligen vid medeltidens början haft stor egen självständighet och bl a bildat egna tingssocknar (10). Först under 1100-talets senare del binds »smålanden« till mellansverige och i synnerhet till Östergötland, genom tillhörighet till Östgöta lag-saga och Linköpings stift. När Kalmar under 1200-talets mitt börjar bli statens centrala förvaltningsort i Möre (11), knyts banden till Sverige hårdare åt.

2. Den äldsta kristna tiden

Kristendomens första nedslag i bygden markeras tyd-ligast av de korsförsedda runstenarna från Arby, Ljungby, Kalmar och Ryssby (12) och den så kallade eskilstunagravkistan från Hossmo kyrka (13). Ryssby-stenen hugfäster också minnet av ett brobygge. Även i Åby skall enligt 1600-talsanteckningar ha funnits en runsten, då placerad i kyrkan vid altaret. Den har dock aldrig återfunnits.

Hur många träkyrkor, som kan ha funnits, när Si-gurd Jorsalafar 1123 (på danskt initiativ? (14) – jäm-för nedan) kom farande på korståg till Kalmartrakten, är svårt att gissa. Eskilstunakistan i Hossmo bör ange att en träkyrka funnits, i Arby vid Hagbyån har stolp-hål till en träkyrka iakttagits (15). Annars är inte nå-gra konkreta lämningar kända. Runstensfynden kan naturligtvis ge antydning om träkyrkor. Att kristendo-men skulle ha varit djupare förankrad i bygden vid 1100-talets början, är dock knappast troligt.

Under 1100-talets slut och 1200-talet skulle emel-lertid här, liksom i övriga delar av landet, stenkyrko-byggandet nå sin kulmen. De konkreta resultaten av detta skulle vid kalmarkusten (och på Öland) efterhand komma att skilja sig från övriga områden.

Här restes en imponerande rad av fasta kyrkborgar på några kilometers till omkring en mils avstånd från havet, företrädesvis intill de olika åarnas lopp.

3. Stenkyrkornas datering och utmärkande drag

Av de femton tidigmedeltida stenkyrkorna vid kalmarkusten är sex rivna helt eller i det närmaste fullständigt. En vägg eller del av vägg kan vara kvar i den nya kyrkan, som t.ex. i Åby, Torsås (och Söderåkra?). Helt rivna är Kalmar, Förlösa och Ryssby. Lyckligt-

Fig 1a. Rhezelii avritning av Förlösa kyrka 1634. Foto: ATA.

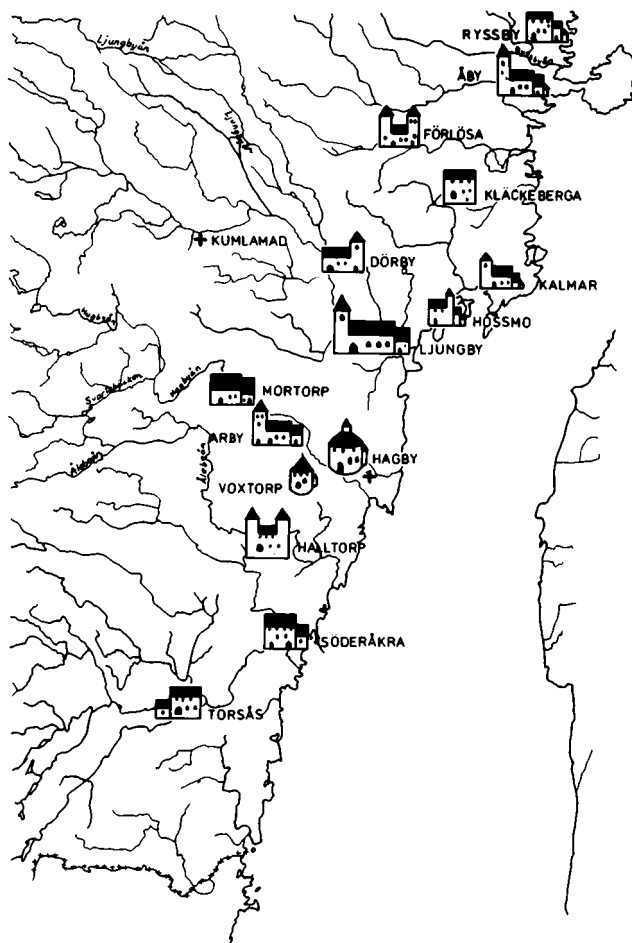

Fig 2. Kalmarkustens kyrkor omkring 1250.

vis finns de dock återgivna i ritningar, i vissa fall från 1600-talet (fig. 1a) och i samtliga fall från 1700-talet och 1800-talets början (16).

I fig 2 återges kyrkorna och deras ungefärliga inbördes storleksförhållanden i det skick de torde ha haft omkring 1200-talets mitt.

Sockengränserna, som finns inlagda på fig 1, torde i huvudsak ange den medeltida bygdens samling till kyrkan. Söderåkra upptar ett mycket stort kustområde och tränger i en kil upp i skogsbygden. Torsås socken når ej havet, inte heller Arby, Mortorp eller Förlösa socknar. Halltorp, Voxtorp, Hagby, Hossmo och Kalmar ligger alla vid kusten och har en relativt begränsad omfattning. Ljungby är den största socknan och når längs med ån djupt in i skogsbygden, liksom Åby och Ryssby.

Kyrkorna kan efter sin form indelas i rundkyrkor, rektangulära flervåningskyrkor, kyrkor med öst-respektive västtorn och kyrkor utan torn. En särskild grupp bildar kyrkorna med inbyggd absid, vilka alla synes ha planerats för östtorn, men inte alltid slutligt försetts därmed.

Typiskt för kalmarkustkyrkorna, liksom för kyrkorna på Öland, är, att knappast någon kyrka tycks ha undergått en stabil formutveckling under de knappa hundra år det här handlar om. De kännetecknas snarast av en extrem ryckighet i planeringen, med avbrott mitt i pågående byggsleden, varefter helt nya form- och innehållsidéer gör sig gällande. Det förefaller i vissa fall helt omöjligt, att samma människor skulle stå som byggherrar under 1100-talets slut och under 1200-talet.

I den följande genomgången av kyrkorna har dateringsfrågan och de olika byggnadernas funktionella särdrag särskilt beaktats.

Hossmo, den minsta och troligen äldsta stenkyrkan i området, är i sitt första skede byggd av tuktad sandsten i litet format. Den är ingående beskriven av Armin Tuulse (17). Byggnadshistoriens äldsta faser har senare omtolkats av Iwar Anderson (18), som menar att östtornet ursprungligen varit placerat över koret

och först senare flyttats till långhusets östra del (fig 3), vilket kan antas hänga samman med, att kyrkan upphörde att vara en kungsgårdskyrka och övergick i linköpingsbiskopens ägo före 1178, samtidigt med att husabyn överläts (19). Senare påbyggdes kyrkans långhus med en grov, försvarsbetonad ovanvåning med skyttegluggar på nord- och sydsidan. Förändringen dateras till 1200-talets första fjärdedel (20).

Västtornskyrkorna Åby och Kalmar har troligtvis börjat byggas under 1100-talets senaste del. *Kalmar*

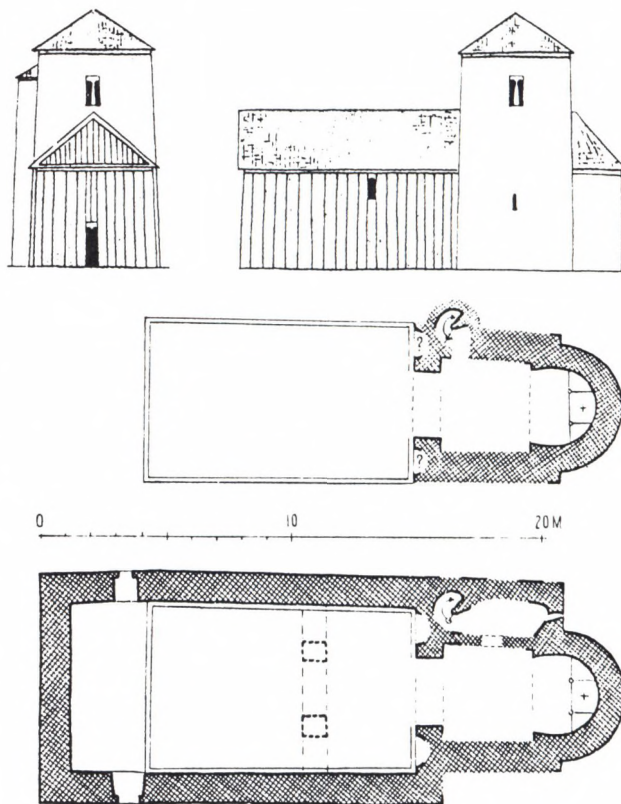

Fig 3. Hossmo kyrka i Iwar Andersons tolkning av dess äldsta skeden.

Fig 3a. Koppardosa med sigillstamprar för biskoparna »Laurencius« i Linköping, »Nicholaus« i Roskilde, »Ufo« i Lund och »Iwarus« i Odense (i dosan).

Biskoparnas ämbetstider sammanföll 1240-45.

Dosan med sigillen påträffad i Halltorps kyrkas markvåning, gömd under en träbrygga.

Foto: ATA. N Lagergren 1952.

har åtminstone på 1200-talet varit en regal kyrka. År 1278 förordnar nämligen Magnus Ladulås, med åberopande av sin patronatsrätt, att Kalmar församling skall vara evärdeligt prebende till dekanatet vid Linköpings domkyrka (21). Kalmar storkyrka kom att ligga i den medeltida stadens mitt, nära intill borgen.

Den synes inte ha haft några särskilda fortifikatoriska drag.

Även Åby kyrka, norr om Kalmar, torde från början ha varit en enskild patronatskyrka. Både vid Stävlö och Biörnö vid kusten utanför fanns under medeltiden fasta hus. Hypotetiskt skulle man kunna anta ett åldrigt samband med Stävlö. Från sen tid är anknytningen belagd (22). Kyrkan revs på 1770-talet, men avbildades 1634 och 1749 (23). Det hade ett ovanligt högt västtorn. Stora delar av dess plan frilades 1931 (fig 4). Av den summariska rapporten framgår, att kyrkan, anmärkningsvärt nog; var byggd av välhuggen kalksten, liksom Kalmar (24). Öländsk import? Det vanliga är annars, att kyrkorna är byggda av sandsten eller gråsten, material, som fanns lätt tillgängligt i de egna markerna.

De nämnda kyrkorna har alla utvändigt synlig absid. Det kännetecknar ännu en kyrka i området, nämligen Ryssby. Den revs vid mitten av 1700-talet och har aldrig undersökts arkeologiskt, men är känd genom avbildningar från 1600 och 1700-talen. Det har varit en flervåning kyrka, synbarligen med skyttevåning överst. Ovan valv hade den, liksom Förlösa, en liten cell, som nämns i samband med en runinskrift: »Öfverst vid hvalvet i gamla Ryssby Kyrkia i en Munke- eller NunneKammar ...« (25) Det är möjligt, att kyrkan tidigast varit en »normal« långhuskyrka med västtorn, som senare blivit påbyggd med fler våningar (26). I så fall har kanske även den haft en anknytning till en enskild patronat?

Av de flervåninga rektangulära kyrkorna är Halltorp och Kläckeberga noggrannt undersökta. Båda är mycket säregna och i synnerhet Halltorp har i sitt äldsta skede mer av aristokratisk exklusivitet än tung försvarsanda. Bådas initiativtagare måste ha sett mer fjärran horisonter än kalmarsund!

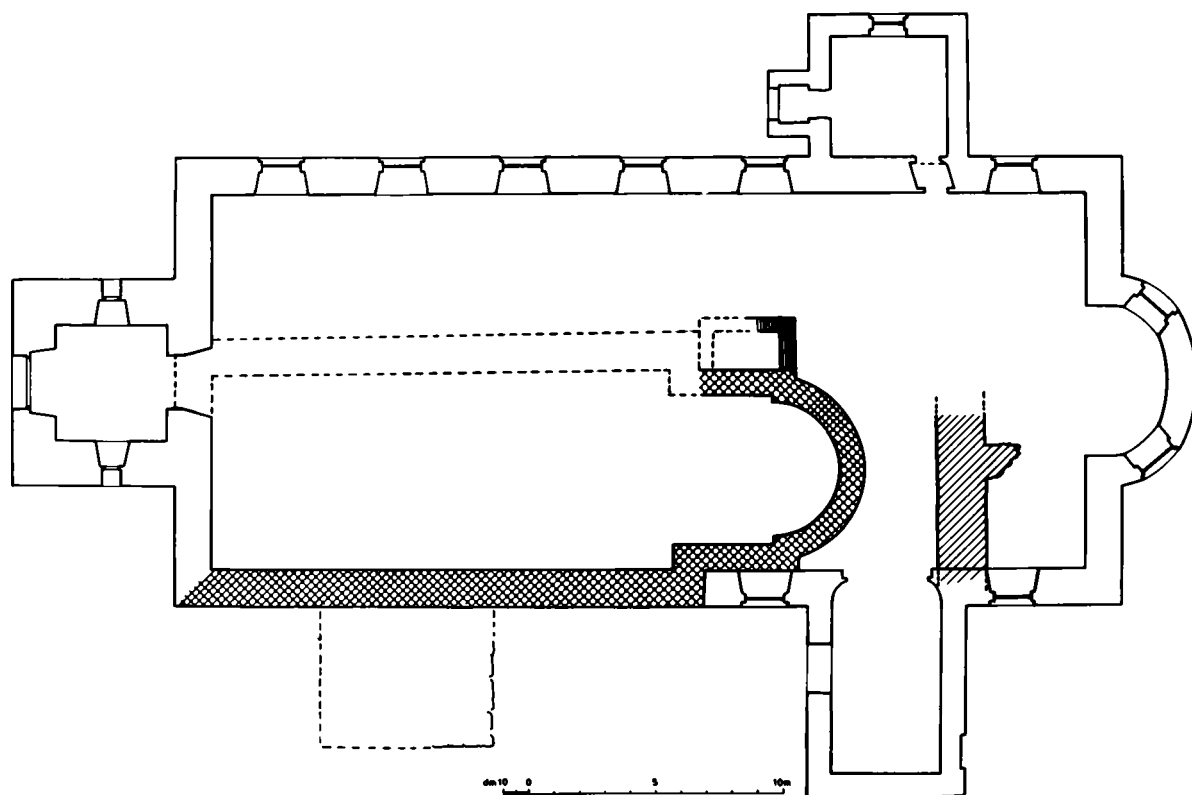

Fig 4. Åby kyrka. Rester av medeltidskyrkan och kyrkogårdsmur (?) påträffade vid restaureringen 1930-32. Uppmätning av Manne Hofrén i ATA. Renritning Kerttu Palmgren 1982.

Det äldsta och ofullbordade skedet i *Halltorp*, med bl a markvåning och ett egenartat breddat kor med inbyggd absid och omgivande smårum (planerade pastroforier?) förläggs av Iwar Anderson till 1100-talets senaste decennier (27). I nästa byggnadsskede bibehölls markvåningen, men koret ändrades till lika bredd med långhuset. Kyrkrummet i andra våningen

fullbordades och mellan tornen i öster och väster förlades ytterligare två våningar, en låg fönsterlös föråldsvåning och högst upp ett skytteloft.

Markvåningens fynd är av stort interesse. Vid vägarna fanns spår av träbriter. Rikt avfall av djurbenmåltsrester-, svarvade skålar och fat, svepaskar och laggkärll tillvaratogs, liksom ett stort antal medeltida mynt, bl.a. ett samlat fynd av norska och svenska mynt från slutet av 1100- och början av 1200-talet (inte efter 1220-30-talen). Dessutom fanns lämningar efter metallhantverk, götrester, plåtklipp och verktyg och ett unikt fynd av förarbeten till kyrkliga sigill för

Laurentius i Linköping, Uffo i Lund, Nicolaus i Roskilde och Iwarus i Odense (fig. 3a), vilkas ämbetstid sammanföll under förra hälften av 1240-talet (28).

Det andra skedet i kyrkans historia har daterats till tidigt 1200-tal, vilket genom fynden är väl bestyrkt. Även portalen till kyrkvåningen, nära besläktad med Hagby, har på stilistiska grunder daterats till denna tid, närmast 1230-talet (29).

Under 1200-talets början inrymdes således i Halltorps kyrka bostads- verkstads- kult och förrådsutrymmen. Den högt liggande porten, skyttevåningen och utkiksöppningar gav byggnaden borgkaraktär.

Kläckeberga har ett liknande uttryck. Kyrkan blev restaurerad 1938 och undersöktes då av Harald Åkerlund (30). Dess äldsta skede tar i hans tolkning gestalt av ett särpräglad palatium, som från början inte inrymt kyrka. Dateringen, 1200-talets första tredjedel eller senast dess mitt, bygger bl.a. på den högt upp placerade portalen till kyrkvåningen, som har haft treklöverbåge. Fynden utgjordes bl.a. av så kallade bladfjällskeramik. Mynten är inte äldre än 1300-talet.

Kyrkans byggnadshistoria är mycket komplicerad och författaren saknar för närvarande möjlighet att ta ställning till de funktionella tolkningarna, t.ex. om kyrka inte inrymts från början. Dateringen verkar dock, i jämförelse med Halltorp II, tillförlitlig.

Nära intill och norr om kyrkan utgrävdes en äldre gårdsanläggning och klarläggandet av denna är en av undersökningens mera spännande moment, som väcker frågan om kyrkornas omgivningar blir tillräckligt arkeologiskt bevakade i dag.

Även i *Söderåkra*, en annan av de flervåniga rektangulära kyrkorna, har rester av profanbebyggelse (?) registrerats. Vid utvidgning av kyrkogården mot öster år 1929 påträffades en stenkällare (31). Bl a tillvaratogs ett tidigromanskt arkitekturfagment. Lik-

nande lösfynd, vars ursprungliga placering inte gått att fastställa, finns från Halltorp och Kläckerberga (32). Spolier?

Söderåkra kyrka revs 1795 och är inte arkeologiskt återfunnen (33). Av Frigelii ritning framgår, att den haft flervånighet i hela långhusdelen, och lägre och smalare raktslutet kor. En stilistisk detalj är den treklöverformade bågen till sydportalen, som knappast kan dateras tidigare än ett gott stycke in i 1200-talet. Portalen är dock belägen egendomligt långt österut på långhuset. Ytterligare en portal göms längre västerut bakom ett vapenhus. Det är naturligtvis inte uteslutet, att vad som återges är ett sekundärt skede i byggnadens historia, d.v.s. att portalerna ändrats och kanske flyttats.

Aven *Torsås*, som beskrivs nedan, torde ha tillhört de flervåniga kyrkornas grupp.

Av de båda rundkyrkorna *Hagby* och *Voxtorp* har den förra undersökts och beskrivits av Iwar Anderson (34). Myntfynden var där, liksom i Halltorp mycket rika. Kyrkans utmärkande drag under det äldre, icke fullbordade skedet, sent 1100-tal, var: markvåning av profant slag, högt upp planerad portal till kyrkrummet samt en mittpelare i rundhuset. Innan kyrkan fullbordades, ändrades planerna på ett radikalt sätt! Kyrkrummet flyttades ned till markplan, fyra grova pelare (för centraltorn?) ersatte mittpelaren. Portalen flyttades ned. Öppningen för den och för sidoaltarnischer uppbröts i markvåningens murverk. Över kyrkan förlades en skyttevåning. Även det ovala koret byggdes flervånigt.

Den genomgripande förändringen dateras till 1100-talets sista och 1200-talets första årtionden. Dateringen synes till stor del bygga på allmänhistoriska överväganden. (35).

När den andra rundkyrkan *Voxtorp* restaurerades

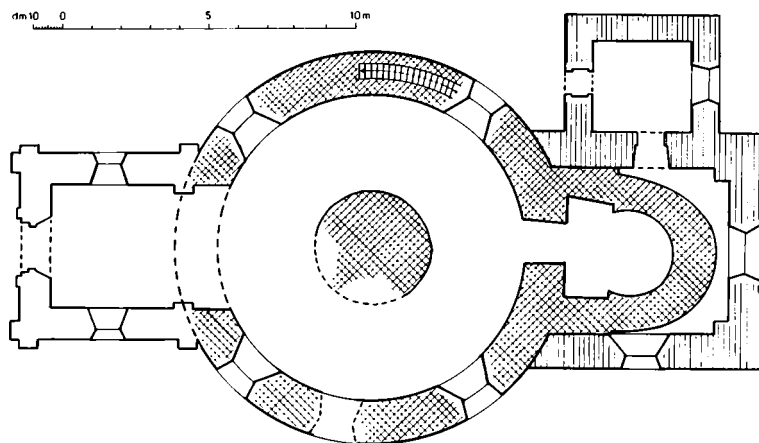

Fig 5. Vöxtorps kyrka. Det ursprungliga koret frilagt 1959. Efter fältritning i Kalmar läns museum. Tolkning Karin Andersson, Renritning Kerttu Palmgren 1982.

1959, blev det ursprungliga koret frilagt. En fältritning av planen och diverse anteckningar förvaras i Kalmar läns museum (fig 5) (36). Det ursprungliga koret har varit mindre än det bevarade senmedeltida och försett med absid. Mellan kor och rundhus finns en mycket smal och ej helt symmetrisk placerad öppning och i rundhusets mitt ett fundament för pelare: »en gjutkaka av bruk och sten, oregelbundet rund till formen«.

Mycket tyder på, att Vöxtorp varit inrättad på likartat sätt som Hagby I. Centralpelaren torde vara odiskutabel och sydportalen har »senare blivit ändrad till stickbåge«. På äldre uppmätningar syns en rad stora fönster, som är mycket högt belägna (37). Dessutom påträffades 1959 olikartade konsekraionskors på olika höjd i rummet. Ett var »högt beläget över sydportalen« – i det ursprungliga kyrkorummet (?).

Bilden av en profan markvåning, kyrkorum högre upp och skyttevåning tecknar sig här liksom i Hagby och dateringen skulle analogt med denna kyrka vara sent 1100-tal.

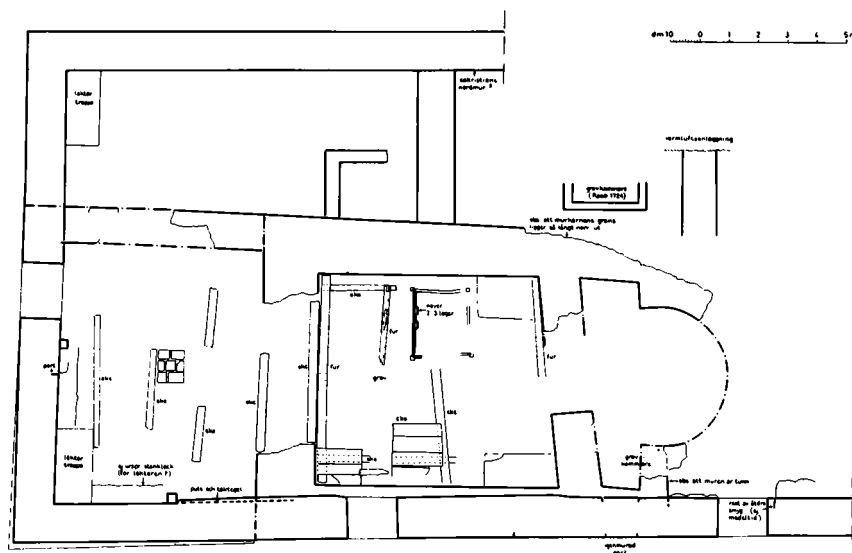
Fyra av kyrkorna inom området: Torsås, Arby,

Dörby och Förlösa har en karakteristisk planform; inre korabsid i raksluten östvägg, en annars ovanlig form i landet. I Blekinge och på Öland och Gotland finns enstaka exempel, men inte någonstans så många som vid smålandskusten.

Torsås undersöktes 1956 av Iwar Anderson (fig 6) (38). Kyrkan har en märklig planform, ett skrevt nästan kvadratisk långhus och ett kor med samma bredd. Väggtjockleken uppgår till 1,90 m, vilket tyder på flervånighet. Sekundärt har kyrkan förlängts västerut med något smalare murar. Bland fynden märks fyra 1200-talsmynt, det äldsta från seklets förra hälft. Löfgrens avbildning från sydsidan visar klart spetsbågiga former både på sydportalen och fönstren, något som pekar mot en datering till 1200-talet och snarast dess senare del.

Arby, ett stycke uppströms Hagbyån, undersöktes av författaren i början av 1970-talet i samband med att kyrkan restaurerades (fig 7) (39). Inom kyrkans murar fanns stolphål och spår av syll till en träkyrka. De äldsta påträffade mynten var från 1200-talets början och mellemssta del. Stenkyrkan med sin in-

Fig 6. Torsås kyrka. Uppmätning av Iwar Andersson 1956.

byggda absid har troligen från början planerats för östtorn. I sitt slutliga skick blev den emellertid en västtornskyrka. Som sådan är den också känd genom en avbildning från 1700-talets mitt (40). I Arby fanns

myntfynd i säkert läge i stolphål till träkyrkan (E) och hål för hissbom till stenkyrkan (A). De anger, att stenkyrkan knappast fullbordats förrän efter omkring 1250. Denna datering stämmer också med takstolens

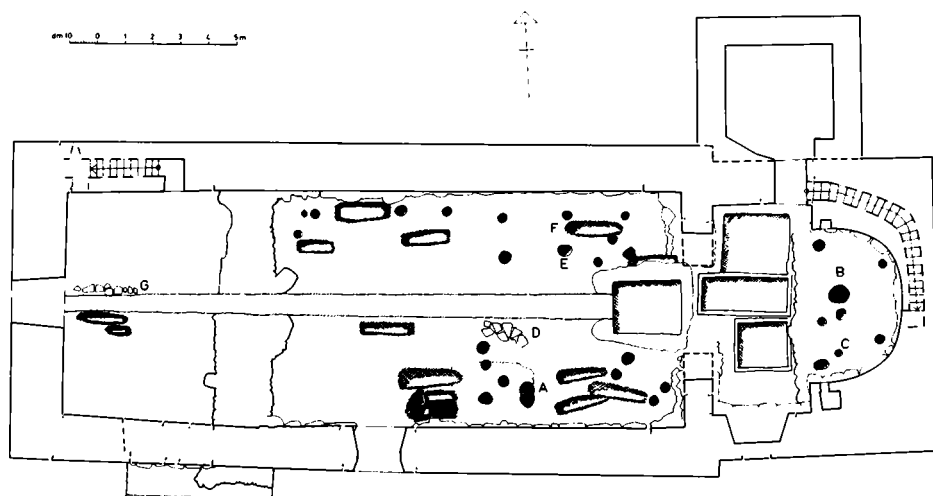
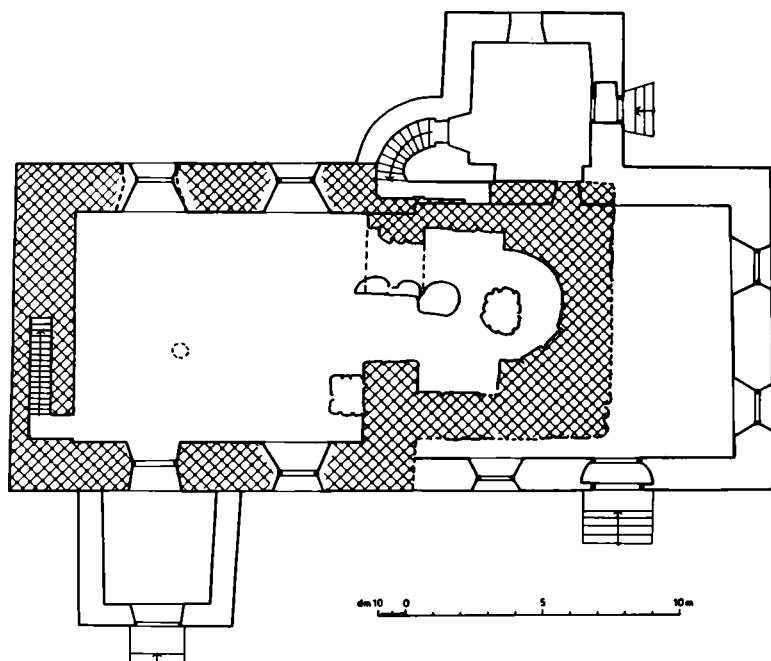

Fig 7. Arby kyrka. Undersökningen 1971-72. Uppmätning Karin Andersson. Renritning Kerttu Palmgren 1977.

Fig 8. Dörby kyrka. Medeltidskyrkans kor påträffat 1953.
Uppmätning Nils Carlgren. Tolkning Karin Andersson.
Renritning Kerttu Palmgren 1982.

degenererade romanska typ och med de bevarade äldsta inventarierna, en paradisfunt och ett triumfkrucifix, nära besläktat med Öjakrucifixet på Gotland.

I Dörby är den medeltida kyrkans långhusmurar bevarade. Koret är rivet, men känt genom planuppmätning 1953 (fig 8) (41). Någon egentlig arkeologisk undersökning skedde inte då. Dörby är, vid sidan av Hossmo, den enda kyrkan vid kalmarkusten som haft både nord- och sydportal till långhuset. Som ort har Dörby ett stort intresse i sin egenskap av tingsplats, ursprungligen för hela Möre (42). Det kan noteras, att Hjortsberga, en av blekingekyrkorna med samma planform, d.v.s. med inbyggd absid, på likartat sätt som Dörby varit knuten till en tingsplats (43).

Förlösa revs på 1850-talet och är endast känd genom avbildningar (44). Den liknar Torsås, därigenom

att koret med inbyggd absid håller samma bredd som långhuset. Dess östtorn var mycket kraftigt och ovan korvalvet fanns »ett djupt och trångt rum, vari man nedkryper genom en öppning från det större« (45). Med detta måste avses en liten cell av den art, som ännu finns kvar i Ramdala kyrka i Blekinge (46). Löfgrens planritning visar en markant knyck i mureverket i västra delen, som skulle kunna ange, att kyrkan sekundärt förlängts mot väster och försetts med västtorn (?). Förlösa har liksom Hossmo en i korets norra sida inbyggd liten tunnvalvd sakristia, något som möjligen kan antyda, att kyrkan haft ett ovanligt rikt liturgiskt inventarium.

Den medeltida kyrkan i *Mortorp* är bevarad, men aldrig arkeologiskt undersökt. Den har rakt korslut och påfallande hög takresning. Av särskilt intresse är

två stycken år 1952 frilagda murnischer på korets sydsida. Den ena med vinkelbrutet valv är uppenbarligen primär, den andra med stickbågigt valv, verkar liksom korportalen sekundär i murverket. Dessa företeelser kan naturligtvis betyda, att kyrkan för ovanlighetens skull haft en sydvänd sakristia. I Mortorp finns emellertid ett, i viss mån legendariskt, men spännande och föga utrett samband mellan en möjligen mycket gammal marknad, en Helig Kors källa och kyrkan. En hypotes om ett kapell söder om kyrkan är därför inte helt grundlös.

Av de femton kyrkorna återstår så endast *Ljungby*, som haft ovanligt imponerande dimensioner. I medeltal håller kyrkorna i området en längd av ca 25 m (Arby och Åby dock ca 30 m). *Ljungby* kyrka är över 40 m lång och har en bredd av ca 14 m. Den stora bredden torde ha inneburit, att kyrkan varit flerskeppig (47). Den hade västtorn, som revs redan omkring 1700 (48). Dess rakt avslutade kor har daterats till 1200-talets början, långhuset till omkring 1270 (49). Dateringarna bygger på stilistiska bedömningar av de skilda portalformerna i kor och långhus. Kyrkans katedralliknade utseende beror säkerligen på, att den varit prostkyrka för Möre. Troligen har den föregåtts av en, kanske två kyrkor (50).

4. Forskningsläget och den allmänshistoriska situationen

Den ovan redovisade katalogen över de olika kyrkorna visar dagens forskningsläge. Dateringarna är som framgått i de flesta fall flytande och bygger framför allt på stilistiska analogier. Endast vid Halltorp, Hagby, Arby, Hossmo, Kalmar och Kläckeberga har egentliga arkeologiska undersökningar skett.

Dateringarna torde i vissa fall kunna skärpas ge-

nom redan påbörjade dendrokronologiska analyser. Möjlighet till detta finns beträffande Halltorp I: markvåningens bjälklag, Arby I: remstycke och Arby II: takstol och ställningsvirken, Mortorp: takstolen, Hossmo I: remstycke och Hossmo II: bjälkar i tornet samt Dörby: remstycke. Fler här inte beaktade möjligheter torde finnas.

En exaktare datering skulle givetvis kunna bidra till att de allmänshistoriska frågorna bättre skulle kunna preciseras. I dagsläget kommer man inte längre än att Hossmo troligen uppförts i sten under 1100-talets tidigare hälft och att Halltorp, Voxtorp, Hagby och möjligen även Kalmar, Åby och Ryssby tillkommit under sent 1100-tal. Beträffande alla dessa, utom rundkyrkorna, går det, åtminstone hypotetiskt, att spåra ett enskilt patronatsinitiativ bakom byggandet.

Resten, d.v.s. hälften av kyrkorna, torde inte vara äldre än 1200-tal. (I de flesta fall har de väl haft föregångare i trä och ibland kanske också i sten, t.ex. *Ljungby*).

I synnerhet 1200-talets första årtionden verkar ha varit en intensiv kyrkobyggnadstid. En tid, när igångsatta byggen plötsligt avbryts och kyrkan fullföljs efter helt nya intentioner samtidigt som den försvarsmässiga karaktären förstärks. I Halltorp, Hagby, Hossmo, Kläckeberga är detta helt uppenbart och i Torsås, Söderåkra och Ryssby kan vi ana samma skeende. Samtidigt börjar längre in i landet planeras tun- ga östtornskyrkor Arby, Dörby och Förlösa.

Alla kyrkor har kunnat tjäna som utkiksplats, ibland med ett särskilt inrättat vaktrum, en liten cell ovan valv, och som tillflyktsort för bygdens folk i ofärdstider, d.v.s. haft en passiv försvarskaraktär. Kortornskyrkorna har kanske ännu bibehållit en intention till symbolisk manifestation av altarplatsen?

Skyttevåningarna går också att förstå. I ett trängt

läge har det funnits möjlighet till aktivt motstånd innanför de skyddande murarna.

Men markvåningarna? Har de enbart använts av bygdens folk eller har de också kunnat nyttjas av andra: främmande vägfarare, handelsmän, korstågsmän och vandrande hantverkare? De främmande fynden i Halltorp tyder på något sådant. Iwar Anderson har ställt frågan, om kyrkan nyttjades som en replipunkt för korstågsmän (51). Jag skulle vilja ställa frågan, om inte kyrkorna i större utsträckning, än vi räknar med, använts som härbärgen.

Med en viss generalisering kan man påstå, att kalmarkustens kyrkor under 1200-talets början undergår en förändring från arkitektonisk finess i planform, materialbehandling och skulpturala detaljer till en för grovad, enkel funktionsduglighet. Kan detta betyda, att sockenmännen som kollektiv tagit över initiativet för kyrkobyggandet från den enskilde stormannen? (52). Eller ligger det någon form av centralt direktiv från kung och kyrka bakom det hela? Ett snabbt verkställt beslut?

Under de cirka hundra år, som det här handlar om, ägde ständiga maktförskjutningar rum. Begreppet nationalstat existerade ännu inte. Allt politiskt handlande var bundet av släktskapsförbindelser. Furstehusen i de nordiska länderna och de slaviska var nära befryndade. Kortfristiga »internationella« kampförbund skapades och upplöstes. Över de sedan omkring år 1000 bildade, men knappast fungerande, gränserna rörde sig olika folkslag och yrkesgrupper. Handel, pilgrimsfärder, plundring, barbari och nyväckt religiositet, praktisk ekonomisk och strategisk beräkning, allt fanns där.

Dessutom är det inte helt omöjligt, att främmande folkgrupper tidvis satt sig fast i dessa kusttrakter. Det har till och med hävdats, att Möre och Öland omkring

1120 »varit skattskyldigt till någon hednisk furste eller erövrat av något främmande folk (vender)« (53). Sigurd Jorsalafars korståg skall kanske ses mot den bakgrunden. Mission och politik är svåra att skilja åt.

Danskarna hade genom släktskap under långa tider vittgående anspråk på den svenska kronan (54). Valdemarerna ägde stora jordagods i Sveriges mellersta och östra delar och har säkert med uppmärksamhet följt den politiska utvecklingen i Sverige (55). Årtiondena omkring 1200 hade danskarna sin våldsammaste expansionspolitik i Östersjön. Samtidigt börjar tyskarna bygga ut sitt handelsimperium. Kampen om politisk kontroll av östersjökusterna var i full gång.

Det förefaller mot denna bakgrund märkligt, att uppkomsten av kalmarkustkyrkorna brukar förklaras med, att de var tänkta som försvar mot de hedniska vänderna. Verkligheten var mycket mer komplicerad.

In i bilden kommer också den svenska kyrkans och statens konsolideringssträvanden och inbördes växlande samverkan. Kalmar börjar etableras som verklig köpstad. Dess egentliga uppgång, i samverkan mellan tyska köpmän och svensk centralmakt, tycks inte ha börjat förrän under 1200-talets andra fjärdedel (56), d.v.s. först sedan den danska stormaktstiden i Östersjön var över.

Den danska politiken har indirekt (och kanske också direkt?) haft betydelse för kalmarkusten och kyrkobyggandet. Kan dansk historieforskning på något sätt ge ett bidrag till vad som hände?

Noter

1. Blomqvist 1978 s 23-25. Kalmarsunds allmänna betydelse i fjärtrafiken över Östersjön framgår kanske klarast av en dansk beskrivning av segelleden från blekingekusten till Reval. Den har bevarats i den samlingshandskrift från Sorö kloster, som även innehåller kung Valdemar II:s jordebok.
2. Kalmar stads historia I, 1979, s 374-410.
3. Idem s 382.
4. Svennebring 1979 s 9-17. Se även Larsson 1964.
5. Kalmar stads historia I, 1979, s 387.
6. Tuulse 1955 s 111.
7. Schück 1959 s 381.
8. Lundberg 1940 s 396.
9. Hofrén 1937 s 15-19, Styffe 1880 s 176-181, Wrangel s 36-38.
10. Björkman 1971.
11. Fritz 1973 s 92.
12. Smålands runinskrifter, 1961, s 315-326.
13. Tuulse 1955 s 112-114.
14. Tunberg 1926 s 38 och Larsson 1964 s 28.
15. Rapport i ATA av Karin Andersson 1972.
16. Avbildningar av Rhezelius 1634, Frigeliuss 1746-1755, Nils Månsson Mandelgren 1840-80-tal och senare, Nils Isak Löfgren från 1819-.
Se: R. Boström: Ölands kyrkor. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna Stockholm 1966.
17. Tuulse 1955.
18. Anderson 1960 s 15.
19. Tuulse 1955 s 111.
20. Idem s 144.
21. Olsson 1974 s 117.
22. Blomqvist-Linér s 3. Enligt Hofrén 1937 s 491 not 17 berättas i Antivitetssrannsakningarna av år 1667-84 »Emellan öfra Åby och neder Åby hafwer varit en skiön herregård Åby ben:dt« Om denna haft hög ålder är det kanske där sambandet med kyrkan finns?
23. Jämför not 16.
24. Rapport i ATA av Manne Hofrén 1934.
25. Småländska runinskrifter, 1961, s 316.
26. Åkerlund 1945 s 4.
27. Anderson 1960.
28. Idem s 31-32, samt Rapport i ATA av Iwar Anderson.
29. Åkerlund 1945 s 48-49.
30. Åkerlund 1945.
31. Rapport i ATA av Manne Hofrén 1929.
32. Se Anderson 1960 fig 17 s 21 och Åkerlund 1945 fig 35 s 47.
33. Vissa undersökningar utfördes i samband med ledningsarbeten i kyrkan 1975. Utgrävaren Ingegärd Edling har enligt uppgift snarast tolkat de framkomna lämningarna som rester av en vid 1700-talets mitt på norra sidan om medeltidskyrkan tillbyggd nykyrka. (I en planritning av den nya kyrkan markerar Löfgren med streckad linje den medeltida kyrkan liggande omedelbart intill och söder om den nya).
34. Anderson 1967.
35. Anderson 1967 s 35 och Åkerlund 1945 s 76.
36. Rapport i Kalmar läns museum 1959.
37. Se t ex Frölén 1911 s 64.
38. Rapport i ATA av Iwar Anderson 1956.
39. Rapport i ATA av Karin Andersson 1972.
40. Frigeliis teckning 1747.
41. Rapport i ATA av Manne Hofrén och planritning av Nils Carl-gren 1953.
42. Blomqvist 1978 s 31.
43. Andersson 1932 s 245.
44. Rhezelius 1634, och Löfgren 1820-tal.
45. Löfgren del I s 348.
46. Andersson 1932 s 66.
47. Boström 1981 s 6.
48. Löfgren del I s 220.
49. Boström 1981 s 4.
50. Boström 1981 s 8.
51. Anderson 1960 s 31.
52. Det finns inga historiska belägg för något sådant, men frågan ställs inspirerad av Ebbe Nyborgs uppsats (jämf litteraturför-teckningen).
53. Schück 1926 s 186 och idem 1952 s 186.
54. Tunberg 1926 s 38 och Larsson 1964 s 28.
55. Wallin 1975 s 83.
56. Blomqvist 1978 s 50.

Litteratur

- Anderson, I.: Hagby fästningskyrka. Fornvännen 1:1967.
Anderson, I.: Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm 1960.
Andersson, W.: Ramdala och Hjortsberga kyrkor i: Sveriges kyrkor. Blekinge bd 1, 1932.
Björkman, L.E.: Till tings i Södra Møre. Kalmar 1970.
Blomqvist, N.: Kalmars uppkomst och äldsta utveckling. Akad. avh. Karlhamn 1978.
Blomqvist-Linér, S.: Förlösa kyrka. Vägledning. Kalmar 1976.
Blomqvist-Linér, S.: Åby kyrka. Vägledning. Kalmar 1975.
Boström, R., Ljungby kyrka. Vägledning utg av Ljungby hembygdsförening och Ljungby kyrkoråd. 1981.
Boström, R.: Ölands kyrkor. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. Sveriges kyrkor 108. Öland bd 1:1. Stockholm 1966.
Fritz, B.: Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434, del 1-2 Stockholm 1972-73.
Frölén, H.: Nordens befästa rundkyrkor. Stockholm 1911.
Hofrén, M.: Herrgårdar och boställen i Kalmar län. Nordiska museets handlingar 6. Stockholm 1937.
Kalmar Stads historia (red Ingrid Hammarström) bd 1 Karlshamn 1979.
Larsson, L.-O.: Det medeltida Varend. Akad. avh. Lund 1964.
Lundberg, E.: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000-1400. Stockholm 1940.
Nyborg, E.: Enkelmaend og faellesskaber i organiseringen af det romanske kirkebyggeri. Strejflys over Danmarks bygningskultur. Nationalmuseet. København 1979.
Olsson, M.: Kalmar Storkyrka. Sveriges kyrkor 158. Småland bd III:2. Stockholm 1974.
Pettersson, F.: Kyrkor i Torsås. Växjö 1977.

- Schück, A.: Den äldsta urkunden om svearikets omfattning. Fornvännen 1952.
Schück, A.: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Uppsala 1926.
Schück, H.: Ecclesia Lincopensis. Studier om linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Stockholm 1959.
Smålands runinskrifter granskade och tolkade av Ragnar Kinander, bd I. Uppsala 1961. I: Sveriges runinskrifter. KVHAA bd 4.
Styffe, C.G.: Skandinavien under unionstiden. Stockholm 1880.
Svennebring, O.: S:t Sigfrid i Södra Møre. Uppsala 1979.
Tunberg, S.: Sveriges historia bd II. Stockholm 1926.
Tuulse, A.: Hossmo kyrka. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar. Antikvariska serien 2. Stockholm 1955.
Wallin, C.: Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna. Historiskt arkiv 16. Stockholm 1975.
Wrangel, E.: En bok om borgar. Malmö 1938.
Åkerlund, H.: Kläckeberga. Kyrkan med källare och salvåning. Kalmar län 1945.

Otryckta källor

- Löfgren, Nils Isak: Calmar och dess Stift på fasta landet, innefattande de fyra häraderna Norra Møre, Södra Møre, Stranda och Handbörd. Del I. (handskrift påbörjad 1819. ATA). Beträffande Löfgrens skrifter se Boström 1966.

Rapportmaterial i ATA och Kalmar läns museum.

ATA = Antikvariskt- topografiska arkivet på riksantikvarieämbetet.